

АВТОРСЬКИЙ НАРАТИВ ПАМ'ЯТІ: ВІД ДРУГОРЯДНОГО ДО ДОМІНАНТНОГО (ЗА «ДЕФІЛЯДОЮ В МОСКВІ» В. КОЖЕЛЯНКА)

Пухонська Оксана Ярославівна

доктор філологічних наук,

доцент кафедри української мови і літератури

Національного університету «Острозька академія»

вул. Семінарська, 2, Острог, Рівненська область, Україна

У статті проаналізовано особливості посттоталітарної рецепції національної пам'яті у романі Василя Кожелянка «Дефіляда в Москві». Використання письменником методу альтернативної історії у зазначеному творі провокує до застосування в його дослідженні інструментарію студії пам'яті та травми як украї важливих у сучасній гуманітаристиці для пояснення дискусійних процесів формування національної ідентичності українського суспільства, яке досі виходить зі стану пострадянської стагнації. Переосмислення Другої світової війни як певної точки історичної біфуркації всієї Європи у літературній візії В. Кожелянка видається вкрай актуальним сьогодні, оскільки багатолітнє нав'язування радянських ідеологічних міфів призвело до відмежування українців від притаманної їм природи європейського розуміння національних, гуманістичних та культурних цінностей. Деформація знань та уявлень про історичну пам'ять все більше призводить до міжрегіональних та міжетнічних непорозумінь. Що більше, певні історичні теми, зокрема Друга світова війна, стали об'єктами політичних маніпуляцій. Навколо них роками формувався ареол сакральності і безкомпромісності у критичних підходах до вивчення українського національного досвіду та переосмислення історії поза ідеологічним контекстом.

Авторка статті апелює до перепрочитання найбільш фундаментальної ідеологемі Радянського Союзу – Перемоги у війні, яка після 1945 року стала ключовою у формуванні радянської ідентичності і, що найважливіше, не була піддана жодній ревізії навіть після розпаду тоталітарної держави. В. Кожелянко пропонує подивитись на можливість іншого вектору розвитку європейської історії за умови перемоги нацистської Німеччини. У статті основну увагу звернено на трактування письменником тоталітаризму як безкомпромісного зла, яке не могло мати позитивного значення для підкорених народів за будь-яких варіантів закінчення війни. Окрім того, авторка студії увиразнює ключові історичні моменти тоталітарної політики щодо українців: обмеження прав національного самовизначення, перспектива уніфікації, тощо.

Ключові слова: тоталітаризм, травматична пам'ять, література, національна ідентичність, історія.

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. Пошуки властивої мови для вербалізації того стану, в якому перебувала пострадянська національна культура призвели до виникнення різноманітних літературних інтерпретацій недавнього минулого. Пам'ять у тому випадку стала потужним резонатором поміж спробами героїзації національної історії та в переосмисленні суспільної травми. На ґрунті цього українська література пропонує модель альтернативної історії, котра, за принципом *а що було б, якби...*, розкриває ще один бік витісненої національної пам'яті, що пропонує до розгляду тему втрачених (не)можливостей. Ідеться про опублікований у 1997 році роман Василя Кожелянка «Дефіляда в Москві», який наочно ілюструє зміну смислової парадигми минулого, надаючи йому у художньому творі пріоритетне значення в процесі переосмислення тих подій, що досі перебували в тіні квазіісторії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Дефіляда в Москві», стала об'єктом зацікавлення хоч і не багатьох, але знакових дослідників. Так, у своїх літературознавчих працях до неї апелювали А. Добрянський, Т. Гундорова, Н. Зборовська, Р. Харчук. Писали про письменника також А. Аністратенко, О. Поліщук. Альтернативна історія знайшла своє висвітлення у роботах К. Дженкінс, Е. Касперського С. Хук, та ін. Особливо важливими останнім часом для гуманітаристики є дослідження травматичної пам'яті минулого, які знаходимо у працях А. Ассман, Г. Грінченко, А. Киридон, Д. Лауб, О. Пухонської, Р. Сендики, Ю. Табашевської тощо.

Метою пропонованої студії є висвітлення Кожелянкового наративу пам'яті у художній версії трагічної історії. Така мета стає приводом до з'ясування відповідних завдань: висвітлити дослідницькі акценти першочергово розставлені на авторській спробі привернути увагу

до власне українських проблем, пов'язаних із тоталітарним досвідом модифікацій національної пам'яті; з'ясувати особливості творення та функціонування тоталітарного міф та його впливу на процес заміщення пам'яті національної ідеологічною квазіпам'яттю.

Виклад основного матеріалу. У контексті філософських рефлексій над світом після «кінця історії» Жан Бодріяр писав про відсутність історії в актуальному часі, вона, на думку філософа, «відійшла від справ, залишивши після себе індиферентну туманність, пронизану потоками, але позбавлену власних референцій» [1]. Це створило певну історичну порожнечу, яку нове потрактування минулого в літературі частково заповнило б. Едвард Касперський, досліджуючи проблеми взаємовпливів літератури та історії після падіння Берлінського муру, доходить висновку, що суттю історії на той час перестали бути знання про факти. На думку вченого, актуальність втратило важливе питання щодо минулого (за Л. фон Ранке): «як все відбувалось насправді», натомість пріоритету набуло те, «яким чином це було розказано» [2, с. 30]. Автор «Дефіляди в Москві» обирає такий варіант розповіді історії, аби у її контекст внести іншу, абсолютно протилежну до існуючої, однак гіпотетично можливу версію. Таким чином він актуалізує в літературі тему втрачених можливостей. За Т. Гундоровою, автор повісті «провокативно оречевлює утопічно-історіософські ідеали, які в різних формах жили модерну українську свідомість ХХ віку, передусім мрію про самостійну та велику Україну» [3, 112].

Історія, опинившись у певний момент на піку власної кризи (на що вказують відомі дослідники Артур Данто, Франк Анкерсміт, Ева Доманська) перестає бути власне знанням про минуле. Натомість зміна візійних парадигм цього минулого на перший план ставить *досвід*, що, як зазначає Ева Доманська, покликаючись на Франкліна Анкерсміта, може стати тією категорією, яка сприятиме подоланню «кризи репрезентації» [4, 60]. Не отримавши задовільної сатисфакції від художніх рефлексій над цим досвідом, автор «Дефіляди в Москві» пробує віднайти в минулому ті знакові періоди, у які фактично сформувалась подальша доля України. Таким чином те, що повоєнному світові вдалося укласти в остаточні історіографічні схеми, раптом стає об'єктом минулого не лише такого, *що відбулося*, а й такого, *що могло відбутися*.

Сідні Хук у статті «"Якщо б" в історії» (1994) порушує проблему неможливості безкомпромісного ставлення до історії. Дослідниця пере-

конує, що, «якщо ми хочемо прочитати сторінки історії, а не втікати від неї, нам варто визнати, що в подіях котрі минули, могли бути альтернативи. <...> Ці альтернативи не лише відбивають людські прагнення, а й вказують на втрачені з тих чи тих причин об'єктивні можливості» [5, 214]. Разом з тим В. Кожелянко показує, що лише тоталітаризм як історичне і політичне явище не має подвійної інтерпретації. Можуть бути різні ідеологічні його версії, однак суть завжди антигуманна. А тому ті «втрачені можливості», про які говорить Сідні Хук, хоч і не заперечують концепції *іншої історії*, однак, у випадку «Дефіляди...», постають такими, що розвінчують міф *вигідного* тоталітаризму. На сторінках роману автор зводить разом його апологетів («Адольф Гітлер, дуче Муссоліні, маршал Антонеску, адмірал Горті та ще з десятків керівників держав Антикомінтернівського пакту» [6, 9]), таким чином показуючи масштаби трагедії, що виросла на уламках постімперської Європи.

Питання ж українськості у романі є чи не найбільш багатозначним. Не можна оминати увагою той факт, що вже після розпаду Радянського Союзу суспільство зіштовхнулося із кризою національної ідентичності, яка впродовж років колоніального досвіду не лише нищилась, але й розділялася, формуючи ментальні ареали «багатьох Україн». А тому В. Кожелянкові значною мірою йдеться про специфіку ідентичної стійкості його героїв у спокусливих умовах *ніби-то-незалежності*. Захоплений ідеєю національного відродження, герой Дмитро Левицький потрапляє в обставини, які свідчать про загрозу становленню української державності. Його оточують вояки (угорці, румуни, росіяни, німці), що проявляють реальне ставлення до проблем українства з історично обумовленими, з їхнього погляду, претензіями на окупацію.

Дмитро є «тверезим спостерігачем п'яної реальності» про яку говорить А. Еткінд. Це герой, що втілює більшість пошуків української літератури 1990-х. В. Кожелянко демонструє в персонажеві характер ідейного бійця, який, не зважаючи на захоплення «Адольфом Алоїзовичем», розуміє, що та історична ціна, яку заплатили українці впродовж століть колоніального гніту, має і мусить виправдатись тільки незалежністю. У цьому випадку йдеться саме про усвідомлення минулого як пережитого досвіду, який, за Джоан Скотт, є невід'ємною частиною нашої повсякденної мови [7, 797].

Дмитро Левицький на тлі історії постає референтом здорового глузду, що у вирі тоталітарного карнавалу зриває практично всі ідеоло-

гічні маски: «нічого просто так не буває, – усе це свідчить про фальш Третього райху, про його виродження, про те, що здоровий дух, який двигав залізними потугами зіпсувався, і тепер від нього тхне елементарним тоталітаризмом, нам з Адольфом не по дорозі, як не по дорозі було з розгромленим Сталіним, а чи – розгромленим?» [6, 189]. Це не просто висновки героя, що пройшов шлях від захоплення до розчарування. Це по суті висновки цілого суспільства, якому досвід тоталітаризму що далі, то більше відкриває ретроспективу втрачених можливостей. І питання «а чи розгромленим?» у повісті звучить дуже сучасно.

Важливий чинник, який наближає нас до дзеркального прочитання запропонованої автором «історії навпаки» є перманентні вкраплення реальних подій через сон, марення, мрії. Загалом питанню розвінчування тоталітарних міфів автор роману приділяє чимало уваги. Тут не йдеться лише про реновацію національного культу. Зрештою, творення будь-яких культів не можливе у випадку відсутності повноцінного знання про минуле. У художньому просторі твору він дає шанс саме українським націоналістам на втілення тих планів, які були, наприклад, метою так званої «колаборації» з нацистами (на чому досі спекулює Росія), що обернулася трагічними розправами над провідниками. Степан Бандера, за сюжетом твору, – «Президент Української держави», Роман Шухевич – «військовий міністр», Ярослав Стецько – голова українського уряду. Що важливо, автор примирює Бандеру і Мельника, ставлячи в центр інтересів виключно самостійну державу. Утім вже досить швидко ілюзія історичної справедливості розвіюється. Таємниця «великої тоталітарної змови» розкривається. Дмитро викриває перспективу союзницької зради: «Якщо цей німота так говорить про нас, то цього не може не знати великий фірер Адольф Гітлер. А якщо він це знає, – а Гітлер про своїх есесманів знає все, – і цей йолоп замість того, щоб знити в землі, їде на дефіляду, то великий фірер...» [6, 39]. Саме ця стилістична недомовка найбільшою мірою розкриває суть тоталітарних амбіцій щодо України, якої, за переконанням німця, «нема і бути не може» [6, 38]. Українці – ті ж «низькосортні слов'яни», яких нацисти із часом планують позбутися, Гітлер прикриває свого «молочного брата» Сталіна від публічного засудження.

Попри спроби реабілітувати гібридизовану пам'ять націоналістичного руху, В. Кожелянко, порушує проблему, яка, власне, і пояснює причину значних історичних поразок українців. Ідеться про притаманну колоніальному наро-

дові підсвідому потребу підпорядковуватись, забезпечувати собі можливість усправедливлення можливих поразок. У листі Генці до Дмитра читаємо: «Люди кажуть так: «За румунів було дуже тяжко, а що нам принесли ці більшовики за той чорний рік, то це кара Господня, але нащо нам товаришувати з німцями, невже українці не можуть без якогось старшого брата, чи ми такі нездалі, що не можемо мати самі собі державу. Без москалів і поляків, як також без румунів і німців» [6, 92].

Не можливо оминати увагою також спробу В. Кожелянка знівелювати стереотип так званої української шароварщини із неодмінними атрибутами вишиванок, широких атласних штанив, народних гулянь, тобто так званої популярної народної культури, що в радянський період була неодмінною атрибутикою етносу. Цю помилку культуротворчих стратегій вже незалежної України автор маскує у формі учнівського твору про саму «Дефіляду...». Дмитро в цій інтерпретації – «герой і лицар», що боровся за «знедолену неньку-Україну». Романтичний опис його стосунків із Генцею, яка, у візії учня, «справжня патріотка і щиро кохає свого обранця», «вони ночами сидять на лавочці під місячним сяйвом, огорнуті ароматом бузку, і мріють про те, як у мирному майбутньому на незалежній Україні врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люде на землі» [6, 113]. Події ХХ століття упродовж практично цілого десятиліття незалежності не зовсім були переглянуті з точки зору постколоніальних та посттоталітарних студій. А тому візія минулого часто набувала традиційних рустикальних інтерпретацій. Це певною мірою призвело до заміщення правдивої пам'яті пам'яттю-симулякром. Аби знівелювати такі стереотипи, письменник творить образ свідомого опозиціонера в постаті того ж Бандери, який на московській дефіляді, попри накази організаторів, «приїхав рано-вранці не в козацьких шароварах (шіріною в чорне море), малиновому жупані з кривою шаблею, прив'язаною до червоного пояса срібним ланцюжком, чоботах, намащених дьогтем, та з приклеєними вусами, а у звичайній офіцерській шинелі без знаків розрізнення, в мазепинці зі срібним тризубом і в чоботях, намащених не дьогтем, а наваксованих до дзеркального блиску» [6, 186-187].

Для досягнення поставленої художньої цілі, а саме: через форму «можливого» минулого показати як гіпотетичні перспективи, так і реальні поразки, автор вибирає так звані історичні симулякри, які, за Ж. Бодріаром, часто не мають жодного стосунку до дійсності.

У випадку Кожелянкової «історії навпаки» вони певною мірою ореальнюють вифантазувану дійсність, надаючи їй псевдо-документального характеру. Так, автор реферує підручник з історії України, робить огляд газети «Дзигарок», подає твір «учня 7-го класу Чернівецької гімназії...», псевдонауковий трактат «Глобальна експансія як архетип» тощо. Варто зауважити, що всі ці псевдо-документальні вставки не лише пародіюють пострадянський дискурс української культури 1990-х, а й вказують на те, що методи гібридизації національно-культурної пам'яті суспільства не лише дали свої плоди, але й продовжують діяти. У цьому випадку В. Кожелянко викриває теж репресивні дії проти будь-яких проявів українськості впродовж усього періоду радянської окупації України. Серед таких, наприклад: «*обмежити виготовлення та продаж червоної, синьої та білої тканин, аби унеможливити виготовлення небажаних прапорів*» [6, 158], за чим прочитуємо наявні свого часу обмеження на продаж синьої і жовтої тканин, чи, найбільш актуальне у контексті провадженого дослідження: «*комбатантам РОА роз'яснити, якими мають бути їхні спогоди*» [6, 159], де йдеться про перспективу витіснення правдивої пам'яті і заміщення її пам'яттю-симулякром. Автор також не оминає альянсів пов'язаних із колоніальною травматичною пам'яттю типу «Валуєвського циркуляра», а також закриття церков, пропагування виключно російських імперіальних псевдо цінностей. Цікаво, що датуючи документ 1997 роком В. Кожелянко також апелює вже до актуальних проблем, що, продовжуючи колоніальну російську політику, і далі тримають Україну в силовому полі тяжіння стереотипів, міжетнічних конфліктів, тоталітарних деформацій минулого. А тому тут же звучить актуальна сьогодні тема федералізації, офіційного статусу другої державної мови, політичних контраверсій тощо.

В. Кожелянко апелює не лише до тоталітарної травми в її національному вимірі, а й часто акцентує на її глобальному значенні. У цьому випадку йдеться про каральні натяжки гітлерівського націонал-соціалізму, хоча й паралельно автор звертається до радянських каральних акцій загалом. Розділ «Ніч коротких ножів» – це альянсом відомої операції, проведеної гітлерівцями у штурмових загонах (СА) з 30 червня по 2 липня 1934 року, з метою запобігти зраді та втримати власну авторитарну позицію. Генця, називаючи Дмитра «аматором довгих ножів», натякає на його захоплення гітлерівською політикою. За сатиричним ставленням дівчини до

Дмитра, все ж прочитується її психологічне несприйняття насильства у будь-якому вигляді, більше того, якщо це насильство супроводжується фанатичною адорацією вождя, війни, режиму. Саме в цих стосунках автор утілює виразний ідейний контраст. Генця, за чутками, прибічниця радянського режиму, «комсомолістка», у якої, ніби-то, виявили книжки «*молодого Тичини, Хвильового, п'єси Куліша*», що «*були заборонені і в підсоветській Україні*» [6, 18]. За цими прізвищами – і відома доля української творчої інтелігенції на зорі комуністичної інвазії і, водночас, альянса на те, що освічена молодь того часу мала свої парадоксально позитивні уявлення про комуністичні ідеали, які значною мірою суперечили більшовицькій політиці.

Ще однією важливою темою, яку автор намагається розкрити через альтернативний спектр історії є малознана тема сталінської антисемітської політики. Т. Снайдер у цьому випадку звертає увагу на величезні втрати серед євреїв саме на тих територіях, які Радянський Союз захопив ще до війни [8, 358]. Однак тема радянського (зокрема сталінського антисемітизму), особливо у воєнний період була незручною, оскільки, як зазначає дослідник, «історія війни мусила починатися в 1941 році, а ці люди «мусили бути мирними радянськими громадянами»» [8, 358].

Остаточною розпратою над тоталітаризмом є Кожелянкова версія карнавалу у вигляді «дефіляди переможців» у Москві. Не випадково обравши для цієї акції дату сьомого листопада (день Великої жовтневої революції), автор учергове намагається викрити тоталітарну манеру заміщення пам'яті (замість однієї важливої події вписати іншу, вигідну актуальному режимові).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином Василь Кожелянко пропонує на свій час доволі потрібну і важливу модель творення нового літературного дискурсу посттоталітарної пам'яті. Його авторське представлення альтернативної історії радикально зміщує існуючі на кінець 1990-х матриці інтерпретації минулого таким чином, що, здавалось би, усталені в суспільній свідомості оцінки і смисли тоталітаризму набувають цілком інших, не знаних досі інтерпретацій (ідеться значною мірою про деконструкцію тоталітарних міфів щодо національно-визвольної боротьби ОУН, УПА). Що більше, саме «Дефіляда в Москві», пріоритетними позиціонує ті знакові моменти минулого, які вже на сьогодні безсумнівно є фундаментальними в процесі формування національної ідентичності і переосмислення національної пам'яті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодрияр Ж. Симулякры и симуляция. Прецессия симулякров. URL: http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml
2. Kasperski E. Historia w literaturze, literatura w historii. *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku* / pod red. H. Gosk i A. Zieniewicza. Warszawa, 2006. S. 13–31.
3. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. Київ : Критика, 2005. 263 с.
4. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / пер. з польськ. та англ. В. Склокіна; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. Київ : Ніка-Центр, 2012. 264 с.
5. Хук С. «Если бы» в истории / перев. Б. Шпотова. *THESIS*. 1994. Вип. 5. С. 206–215.
6. Кожелянко В. Дефіляда в Москві. Львів, 2015. 192 с.
7. Scott J. W. The Evidence of Experience. *Critical of Inquiry*. Chicago : The University of Chicago Press. Vol. 17, № 4, summer 1991. P. 773–797.
8. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним / пер. з англ. М. Климчук, П. Грицак. Київ, 2011. 448 с.

REFERENCES

1. Bodriyar ZH. Simulyakry i simulyaciya. Precessiya simulyakrov. [Simulacra and Simulation. The Precession of Simulacra.] URL: http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml [in Russian]
2. Kasperski E. (2006) Historia w literaturze, literatura w historii. *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku* [History in Literature, Literature in History. *The Present and the memory of the past. Understanding History in Polish Literature of the 20th and 21st Centuries*] / pod red. H. Gosk i A. Zieniewicza. Warszawa. S. 13–31. [in Polish]
3. Hundorova T. (2005) Pisliachornobylska biblioteka. Ukrainkyi literaturnyi postmodern. [Post-Chornobyl Library. Ukrainian literary postmodern.] Kyiv : Krytyka. 263 s. [in Ukrainian]
4. Domanska E. (2012) Istoriia ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule [History and Modern Humanities: Research on the Theory of Knowledge about the Past] / per. z polsk. ta anhl. V. Sklokin, S. Troian. Kyiv : Nika-Tsentr. 264 s. [in Ukrainian]
5. Huk S. (1994) «Eslly by» v istorii [„If Only” in the History]. / perev. B. SHpotova. *THESIS*. 1994. Vip. 5. S. 206–215. [in Russian]
6. Kozheliianko V. (2005) Defiliada v Moskvi. [Defilade in Moscow] Lviv, 2015. 192 s. [in Ukrainian]
7. Scott J. W. (1991) The Evidence of Experience. *Critical of Inquiry*. Chicago : The University of Chicago Press. Vol. 17, № 4, summer 1991. P. 773–797. [in English]
8. Snaider T. (2011) Kryvavi zemli: Yevropa mizh Hitlerom i Stalynym [Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin] / per. z anhl. M. Klymchuk, P. Hrytsak. Kyiv. 448 s. [in Ukrainian]

AUTHOR'S NARRATIVE OF MEMORY: FROM SECONDARY TO DOMINANT (AFTER THE NOVEL OF VASYL KOZHELIANKO “DEFILADE IN MOSCOW”)

Pukhonska Oksana Yaroslavivna

Doctor of the Philology,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Language and Literature

The National University of Ostroh Academy

Seminarska Street, 2, Ostroh, Rivne region

The article is dedicated to the researching of peculiarities of post-totalitarian reception of the Ukrainian national memory in the novel of Vasyl Kozheliianko Defilade in Moscow. The author had used method of alternative history for writing this novel. Researcher analyzes such literature experiment from point of view of memory and trauma studies, based on the rethinking of the traumatic experience of the history. We have to say that such kind of studies are widespread and very important for the explanation of the discussive process of forming of the national identity of Ukrainians. As we can see from the last events (Revolution of Dignity and the Russian-Ukrainian war on Donbass) Ukrainian society is still being recovering from the post-soviet stagnation. Literary rethinking of the World War II, as a point of historical bifurcation of all Europe, seems to be very actual nowadays because of the long-standing imposition of Soviet ideological myths led to the separation of the Ukrainian consciousness from its inherent European understanding of national, humanistic and cul-

tural values. Deformation of knowledge and imaginations about historical memory very often leads to the misunderstandings between regions and ethnic groups. Such events as World War II became the objects of political manipulations. From the point of view of Russian Federation, there can't be any compromise in the reception of that tragedy of XX century.

The author of the article appeals to the rethinking of the most fundamental Soviet ideologem – to the Great Victory in the war that became key in the creating of Soviet identity after 1945. What is more, this ideologem was not subject to any revision even after the collapse of the totalitarian state. In his novel Vasyl Kozheliianko suggested to look at the possibility of some opposite way of development of European history and geo-cultural policy after the World War II. He has written about the victory of the Nazi Germany. In the article the main attention is paid to the writer's interpretation of totalitarianism as an uncompromising evil that could not have a positive impact on the subjugated peoples in all variants of the end of the war.

Key words: totalitarianism, traumatic memory, literature, national identity, history.